

Inicjatywy opiekuńcze i oświatowo-wychowawcze łódzkiej społeczności żydowskiej w latach I wojny światowej – Przytulisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego

Abstract. Care and Education Initiatives of the Łódź Jewish Community During WW I – the Shelter for Jewish Children

In 1914–1918, the Łódź Jewish community organized activities for children and teenagers in more than ten social and charitable organizations and institutions. Some of them were established even before 1914, some were opened during WWI. The Shelter for Jewish Children was among the centres operating during the difficult war times and dating back to the time before the Great War.

The Shelter was established on the initiative of Sara Poznańska, wife of Maurycy Poznański, a prominent Jewish industrialist and social activist in Łódź. Members of the Board of the new institution included rich, middle class Jewish women, factory owners and merchants. In 1917, they were joined by S. Poznańska as President, Maria Hertzowa as Vice-President, Stefania Hirsbergowa as Treasurer and Paweł Becker as Secretary of the Board. Several sections were identified in the Shelter with different functions in mind: the Pedagogical, Medical, Food, Maintenance, and Clothes Sections.

The task of the Pedagogical section was care for the intellectual and physical development of the children. Efforts were made to propagate Polish issues in education (the children were taught history and the Polish language). The Medical Section focused on hygiene and the children's health. The Food Section prepared hot meals, i.e. dinners and breakfasts. The Maintenance Section's responsibility was to develop a sense of cleanliness and order in the children. The Clothes Section put an emphasis on maintaining the children's clothes in order, mainly by mending them. During WWI, the Shelter took care of over 200 pre-school and school children (aged 4–12).

Keywords: Education of Jewish children during WWI; childcare initiatives of the Jewish community in 1914–1918; Shelter for Children

Celem artykułu jest próba przedstawienia podejmowanych w latach 1914–1918, przez jedną z kilku istniejących na terenie Łodzi społeczności wyznaniowych, inicjatyw opiekuńczych i oświatowo-wychowawczych na rzecz dzieci i młodzieży. Do zbudowania opisu charakteru, rodzaju i formy pomocy organizowanej przez społeczność żydowską

na rzecz swoich dzieci i młodzieży, posłużył przykład instytucji założonej w latach I wojny światowej – Przytuliska dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego. Podstawę źródłową stanowił materiał archiwalny, głównie sprawozdania instytucji oraz prasa lokalna z okresu I wojny i opracowania.

W latach 1914–1918 dominującą grupę wśród ludności miasta stanowili katolicy¹, następnie wyznawcy religii mojżeszowej, znacznie mniej reprezentatywni byli ewangelicy, od 1918 r. odnotowano znikomą liczbę prawosławnych i innych wyznań². Liczba ludności wyznania rzymskokatolickiego przed I wojną wynosiła 267 tys. osób i stanowiła 52,1%, czyli ponad połowę odsetka wszystkich wyznań, ludność wyznania mojżeszowego – 167 tys. (32,6%), ewangelickiego – 72 tys. (14,0%), prawosławnego – 6,4 tys. (1,3%)³. W 1918 r. zmniejszyła się liczba przedstawicieli wszystkich wyznań, ale największe zmiany w strukturze demograficznej odnotowano wśród społeczności ewangelickiej i wśród wyznawców judaizmu⁴.

Zmieniająca się z dnia na dzień, po ogłoszeniu stanu wojny sytuacja miasta, w którym do grudnia 1914 r. funkcjonowała jeszcze administracja rosyjska, a po tym okresie – niemiecka⁵, przyniosła wiele problemów społeczno-ekonomicznych. Najbardziej uciążliwym był głód oraz wzrastające ceny artykułów spożywczych. Okupacyjne władze miejskie zmuszone były wprowadzić reglamentację produktów spożywczych, a racje żywnościowe systematycznie zmniejszano⁶. Krytyczne warunki życia skonsolidowały łódzką społeczność wszystkich wyznań i narodowości, której przedstawiciele weszli do struktur organizacji pomocowej, utworzonej pod nazwą Główny Komitet Obywatelski (GKO) oraz Komitet Obywatelski Niesienia Pomocy Biednym (KONPB)⁷. W drugim roku wojny władze okupacyjne powołały do życia Wydział Dobroczyńności Publicznej przy Ma-

---

¹ Od 1906 r. łódzcy katolicy grupowali się w obrębie dwóch wspólnot: tradycyjnego dla polskiej kultury Kościoła rzymskokatolickiego oraz powstałego z jego struktury na pocz. XX w. Kościoła mariawickiego. K. Chylak, *Z dziejów społeczności katolickich w Łodzi w czasie I wojny światowej*, w: *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2011, s. 127.

² A. Goerne, *Z zakresu statystyki m. Łodzi*, w: *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, Łódź [b.r.w.], s. 25; E. Rosset, *Łódź miasto pracy*, Łódź 1929, s. 22.

³ Podstawę wyliczeń stanowił spis dokonany w 1911 r. Por. J. K. Janczak, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, w: *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 46.

⁴ Katolicy liczyli wówczas 163 tys., żydzi – 137 tys., ewangelicy – 39 tys., inne wyznania – 3 tys. Ibidem, s. 47; W. Puś, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, w: *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, red. M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas, Łódź 2005, s. 15; A. Rzepkowski, *Ludność Łodzi w okresie I wojny światowej*, w: *Łódź w drodze do niepodległości*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2013, s. 132–135.

⁵ Po tzw. bitwie łódzkiej, w dniach 18 XI – 6 XII 1914 r., rozpoczęła się okupacja miasta przez wojska niemieckie, trwająca do zakończenia I wojny. W. Bortnowski, *Ziemia łódzka w ogniu*, Łódź 1969; M. Jagiełło, *Armia, która została na zawsze*, w: *Operacja Łódzka...*, s. 58.

⁶ A. Stawiszynska, *Życie codzienne mieszkańców Łodzi w czasie I wojny światowej. Wybrane zagadnienia*, w: *Operacja Łódzka...*, s. 107.

⁷ GKO rozwiązano w lipcu 1915 r., gospodarkę miejską przejął nominowany Magistrat. Zlikwidowano także KONPB, a na jego miejsce powołano Delegację Niesienia Pomocy Biednym. M. Jaskulski, *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001, s. 93.

gistracie m. Łodzi (WDP). W akcję pomocy kierowanej do ludności cywilnej wielu miast i wsi byłego zaboru rosyjskiego włączyła się Rada Główna Opiekuńcza (RGO) oraz jej struktury lokalne – w przypadku Łodzi była to Łódzka Miejsowa Rada Opiekuńcza (ŁMRO).

Analizując problematykę pomocy dzieciom i młodzieży w latach I wojny światowej, należy wspomnieć, że na terenie Łodzi istniało wiele chrześcijańskich (katolickich, ewangelickich, prawosławnych) oraz żydowskich organizacji i placówek filantropijnych wspierających najmłodszych, a powołanych do życia jeszcze przed 1914 r. W okresie wojny ich zadanie polegało na kontynuacji działań opiekuńczo-wychowawczych wynikających z przyjętych statutów. W latach 1915–1918 powstawały nowe instytucje, głównie tanie kuchnie dla dzieci i młodzieży, ochronki/ochrony, schroniska i przytulki/przytuliska, inicjowane w większości przez środowiska parafialne wyznań chrześcijańskich oraz społeczność żydowską. Placówki te podjęły działalność społeczną w stosunku do dzieci i młodzieży skrzywdzonej podwójnie – przez los wojenny, ale też sytuację rodzinną – wiele z nich zostało sierotami, półsierotami, bezdomnymi, bez środków do życia, głodnymi, zmuszonymi niejednokrotnie do zebrania lub kradzieży.

Idee niesienia pomocy i wsparcia osobom potrzebującym, społeczność żydowska realizowała w różnego rodzaju stowarzyszeniach i organizacjach, do których należy zaliczyć przede wszystkim łódzką Gminę Żydowską⁸ i Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności⁹ oraz liczne stowarzyszenia opiekujące się chorymi, starcami, kalekami, kobietami rodzącymi i ich niemowlętami, czy osobami bezdomnymi¹⁰. Do tych form pomocy zaliczyć należy również inicjatywy prywatne podejmowane przez bogatych reprezentantów łódzkiej społeczności wyznania mojżeszowego, którzy za pośrednictwem fundacji wspierali szkoły, ochronki, szpitale, sanatoria¹¹.

Lata I wojny i związane z nią ludzkie potrzeby, głównie natury aprowizacyjnej, uruchomiły, jak wspomniano, społeczne siły pomocowe. Dzieci proveniencji żydowskiej, którymi do momentu wybuchu wojny opiekowały się instytucje czy fundacje, mogły nadal liczyć na pomoc z ich strony, i jak pokazują podjęte przez autorkę niniejszego tekstu badania, zarządy tych organizacji podejmowały wiele wysiłków, by kontynuować wynikające z regulaminów zadania opiekuńczo-wychowawcze. Jednak trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna w mieście: wspomniane już braki aprowizacyjne, złe odżywianie, choroby, epidemie, wysoka umieralność, brak środków higienicznych, lekarstw, opału, odzieży spowodowała, że społeczność żydowska podjęła nowe inicjatywy pomo-

---

⁸ I. Kersz, *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Łódź 1999, s. 15–21.

⁹ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002, s. 69–76.

¹⁰ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2003, s. 178–199.

¹¹ W latach 80. i 90. XIX w. powstały m.in.: Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Pielęgnowania Chorych „Bykur-Cholim” (1881 r.), Szpital Fundacji Izraela i Leony Poznańskich (1882), Ochrona dla dziewcząt im. Małżonków Hertz (1885), „Dom Ubogich” z inicjatywy Hermana Konstada (1893), Łódzki Żydowski Dom Sierot pod opieką Rodziny Silbersteinów i Dozoru Bóżniczego (1895), Przytułek Położniczy przy Szpitalu im. Małżeństwa Poznańskich (1897), Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego (1898). Więcej: K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2002, s. 52, 75, 136, 149, 166, 179, 193, 207.

cowe, których adresatami były dzieci oraz młodzież. Wśród nich działalność opiekuńczo-wychowawczą i dydaktyczną sprawowało Przytulisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego (dalej: Przytulisko). Korzenie tej instytucji sięgają okresu sprzed I wojny światowej, ale konkretna działalność opiekuńczo-wychowawcza przypada na trudne lata wojenne.

Jak wynika z badań, w latach 1914–1918 łódzka społeczność żydowska aktywizowała wysiłki na rzecz dzieci i młodzieży w kilkunastu organizacjach i instytucjach społeczno-filantropijnych. Sześć z nich powstało jeszcze przed 1914 r., dziewięć uruchomiono w czasie I wojny światowej, czyli wtedy, kiedy olbrzymią pracą na rzecz ratowania dzieci od głodu, niedożywienia i chorób wykonała wspomniana Rada Główna Opiekuńcza¹² i Łódzka Miejskowa Rada Opiekuńcza¹³. Warto nadmienić, że w świetle danych opracowanych przez ówczesne środowisko łódzkich lekarzy będących członkami ŁMRO, w listopadzie 1917 r. w 38 ochronach i schroniskach działających na terenie miasta znalazło opiekę 3802 wychowanków w wieku od 2 do 16 lat (2211 dziewcząt i 1591 chłopców)¹⁴. Odżywianie dzieci w tych instytucjach, tak pod względem ilościowym, jak i wartości kalorycznej nie było wystarczające. Liczne apele i przedsięwzięcia RGO ukierunkowane na ratowanie dzieci – jako przyszłości narodu polskiego – od śmierci głodowej, skutkowały podjęciem podobnych inicjatyw przez środowiska lokalne, w tym różnych wyznań i narodowości. Działalność skierowano więc na zapewnienie dzieciom miejsc w nowo powstających placówkach opiekuńczych, gdzie zapewniano ciepłe posiłki w ciągu dnia, odzież, obuwie, wychowanie i naukę oraz opiekę lekarską. Podobne inicjatywy pomocowe podjęło Przytulisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego, wspierane finansowo przez ŁMRO.

Według materiałów źródłowych, Przytulisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego rozpoczęło działalność z początkiem 1916 r. (prawdopodobnie w lutym¹⁵) z inicjatywy Sary Poznańskiej, żony Maurycego Poznańskiego – jednego z liczących się w mieście przemysłowców pochodzenia żydowskiego oraz działacza społecznego¹⁶. W Zarządzie

---

¹² Utworzone w czasie I wojny organizacje pomocowe – RGO (w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim) i Główny Komitet Ratunkowy (w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym z siedzibą w Lublinie, na terenie okupacji austro-węgierskiej) powstały w miejsce rozwiązanego 13 IX 1915 r. Centralnego Komitetu Obywatelskiego (działającego na terenie Królestwa Polskiego od sierpnia 1914). *Czem jest Rada Główna Opiekuńcza. Historia, zadania i zamiary RGO*, Warszawa 1919, s. 6.

¹³ ŁMRO powołano 16 II 1916 r., jako lokalny organ RGO; jej naczelnym zadaniem była pomoc ludności cywilnej (głównie dzieciom) podczas I wojny. Pomoc kierowana ku potrzebującym miała różnorodny charakter: od doraźnej, jak wsparcia pieniężne i w naturze (żywność, tanie posiłki, opał, lekarstwa, odzież i obuwie), po instytucjonalną, polegającą na wspomaganiu istniejących łódzkich placówek opiekuńczych, inicjowaniu nowych czy organizacji zbiórek pieniężnych (loterie, kwesty). *Łódzka Okręgowa Rada Opiekuńcza*, „Nowy Kurjer Łódzki” 1916, nr 58, s. 2.

¹⁴ APL, AmŁ, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania Łódzkiej Miejskowej Rady Opiekuńczej (dalej: Sprawozdania ŁMRO), k. 446–456, Sprawozdanie z działalności Sekcji Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą przy Ł.M.R.O. za rok 1917 (k. 453).

¹⁵ *Nowy przytulek*, „Nowy Kurjer Łódzki” 1916, nr 26, s. 1 (27 I 1916).

¹⁶ Maurycy Poznański (1868–1937) był synem największego łódzkiego przemysłowca pochodzenia żydowskiego – Izraela Kalmanowicza Poznańskiego (1833–1900), który posiadał w Łodzi drugie co do wielkości zakłady bawełniane. Firma miała też sieć składów hurtowych i sklepów w Warszawie, Moskwie, Petersburgu,

nowej instytucji znalazły się głównie kobiety z bogatych sfer żydowskiej burżuazji, fabrykantów i kupców. W 1917 r. były to: założycielka S. Poznańska jako przewodnicząca, Maria Hertzowa – wiceprzewodnicząca, Stefania Hirszbergowa – skarbnik; sekretarzem był Paweł Becker (wcześniej funkcję tę pełnił inż. Aleksander Heyman)¹⁷. Członkowie Zarządu Przytuliska to: Blanka Asterblumowa, Alicja Barcińska, Paulina Landowa, Róża Neumarkowa, Mina Osserowa, Irma Szyferowa i Zygmunt Kaufman¹⁸. Komisję rewizyjną tworzył Mieczysław Hertz oraz inż. J. Steinhardt.

Jak wspomniano, korzenie Przytuliska sięgały czasów sprzed I wojny, w lokum instytucji bowiem przy ul. Południowej 66 (obecnie ul. Rewolucji 1905 r.) mieścił się wcześniej Łódzki Żydowski Dom Sierot (ŁŻDS), którego założycielem była żydowska rodzina Silbersteinów¹⁹. Rola Domu Sierot była nieco inna niż później Przytuliska – przed I wojną instytucja ta dawała schronienie i całkowite utrzymanie dzieciom osieroconym i bezdomnym. Z uwagi na trudności finansowe, komplikacje w prowadzeniu placówki oraz śmierć głównej fundatorki – Teresy Silberstein (10 VII 1914)²⁰, Łódzki Żydowski Dom Sierot przekształcono w Przytulisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego. Oprócz opieki nad dziećmi główną misją Przytuliska była działalność oświatowo-wychowawcza.

W latach wojny Przytulisko pełniło funkcję placówki otwartej, w której dzieci spędzały kilka godzin dziennie. Po zajęciach dydaktycznych rozchodziły się do domów. Prawdopodobnie pochodziły z rodzin pełnych lub były półsierotami. Aby działać skuteczniej Zarząd podjął decyzję o powołaniu w Przytulisku kilku jednostek pełniących odrębne zadania. Były to: Sekcja Pedagogiczna, Żywnościowa, Gospodarcza, Lekarska i Odzieżowa.

Sekcja Pedagogiczna rozpoczęła rok szkolny 1916/1917 od diagnozy poziomu rozwoju wychowanków i na tej podstawie utworzyła cztery oddziały szkolne, obejmując

---

Odessie i Charkowie. Sara (Salomea), z domu Silberstein była jedną z córek Teresy i Markusa. Maurycy i Sara prowadzili szeroką działalność społeczno-kulturalną w mieście, wspierali teatr i sztukę, działali w zarządach wielu instytucji filantropijnych, nie tylko wśród społeczności żydowskiej. L. Skrzydło, *Rody fabrykanckie, część I*, Łódź 2000, s. 53–61, 85; J. Zawadzki, *Mecenat kulturalny burżuazji łódzkiej na przykładzie działalności rodziny Poznańskich*, w: *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 117–139.

¹⁷ Zmiany w składzie Zarządu zaszły w styczniu 1917 r., kiedy z Łodzi wyjechała przewodnicząca Przytuliska S. Poznańska, *żegnana ogólnym żalem*. Instytucja działała w dalszym ciągu w jej duchu i starała się *stanąć na wysokości zadania*. W czerwcu tego roku miasto opuścił dotychczasowy sekretarz inż. A. Heyman, a w grudniu Przytulisko *poniosło ciężką i niepowetowaną stratę*, zmarła bowiem aktywna członkini – Alicja Hirszbergowa. Jak napisano w sprawozdaniu: *pozostawiła w sercach naszych gorący i szczerzy żal. Współpraca z Nią, dzięki wielkim zaletom zapалу i serca była bardzo miła i owocna; brak Jej odczuwamy na każdym kroku i pamięć Jej na wieki w nas pozostanie*. APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania LMRO..., k. 344, Sprawozdanie Przytuliska [dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego] za rok 1917.

¹⁸ Ibidem, k. 15, Przytulisko dla dzieci wyznania mojżeszowego.

¹⁹ ŁŻDS założono w lutym 1895 r. Do 1904 r. mieścił się w Łodzi przy ul. Zakatnej 25. W latach 1904–1909 dzieci (30 dziewcząt i 30 chłopców) przebywały w wydzierżawionym gmachu przy ul. Tramwajowej 15. W 1909 r. instytucję przeniesiono do nowo wybudowanego obiektu przy ul. Południowej 66. K. Bzdziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje...*, s. 180–182.

²⁰ Ibidem, s. 183.

edukacją ponad 200 dzieci. Z grupy dzieci najmłodszych utworzono tzw. małą klasę złożoną z 50 dzieci. W oddziale tym nie prowadzono systematycznej nauki, dzieci spędzały czas na zabawie oraz uczyły się mówić po polsku. Plan dnia obejmował naukę czystości (poprzedzoną codziennym przeglądem czystości), ewentualne mycie i czesanie dzieci, przebieranie fartuszków i kołnierzyków oraz obcinanie paznokci. Zajęcia wychowanków w oddziale I rozpoczynały się o godz. 8.30, z 2-godzinną przerwą obiadową, i obejmowały: gry i zabawy, naukę wierszy i piosenek, pogadanki na tematy bliskie dzieciom oraz prace typu wycinanki i rysunki²¹.

Do oddziału II zakwalifikowano dzieci o bardzo zróżnicowanym poziomie, toteż Zarząd Przytuliska zmuszony był podzielić podopiecznych na dwie grupy: pierwsza składała się z 12 dzieci i – jak odnotowano – w ciągu roku szkolnego „nauczyła się doskonale czytać i pisać, rozwiązywać zadania w zakresie 20”, pracując według *Elementarza* Kazimierza Kędzierskiego²²; druga – obejmująca około 40 dzieci – potrafiła czytać i pisać na nieco słabszym poziomie (*Elementarz* „*Chcę czytać*”) oraz liczyć w zakresie 10²³. Władze Przytuliska ubolewały nad dość częstym opuszczaniem lekcji przez podopiecznych i temu przypisywały różnice w stopniu opanowania przez nich materiału nauczania. Powodem zaś niskiej frekwencji, którą odnotowywano głównie zimą, była duża odległość szkoły od miejsca zamieszkania dzieci oraz brak posiadania przez nie odpowiedniej odzieży i obuwia (wiosną, latem i jesienią dzieci przychodziły do szkoły codziennie). W programie szkolnym dla oddziału II znalazły się wiersze, piosenki, pogadanki²⁴, robótki ręczne, jak: szycie i cerowanie oraz *gimnastyka szwedzka*, natomiast w oddziale III, w którym uczniowie podejmowali pierwsze ćwiczenia poprawnego pisania i przeliczali do 50, zapoznawano ich, oprócz wierszy i piosenek, z pogadankami moralnymi („Nie skarż”, „Nie kłam”, „Nie oszukuj”, „Bądź posłuszny”)²⁵, i podobnie jak w oddziale II, uczono szycia i cerowania oraz prowadzono gimnastykę.

Uczniowie w IV oddziale, w zakresie edukacji językowej opanowali cały *Elementarz* K. Kędzierskiego, a w odniesieniu do treści matematycznych rozwiązywali zadania z treścią, licząc w zakresie 20. Nauczyli się kilku wierszy i piosenek, słuchali pogadek²⁶,

---

²¹ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania LMRO..., k. 346–351, Sprawozdanie z działalności pedagogicznej [Przytuliska] za rok szkolny 1916/17.

²² Był to *Elementarz*, cz. 1, wydany nakładem Księgarni Ludwika Fiszerza w Łodzi.

²³ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania LMRO..., k. 346–351, Sprawozdanie z działalności pedagogicznej...

²⁴ Wiersze: *Szkoła, Każdy domku swego strzeże, Chory kotek, O czym ptaszek śpiewa*; piosenki: *Hymn narodowy, Skowroneczek, Dziewczynka i kwiatek, Dumka ukraińska, W Zosinym ogródku, Strażacy, Pastuszek*; pogadanki: o porach roku, owocach i warzywach, zjawiskach atmosferycznych, zwierzętach, rodzajach rzemiosła, upływie czasu (kalendarz, zegar). Ibidem.

²⁵ W oddziale III uczniowie pracowali również w oparciu o *Elementarz* K. Kędzierskiego, mieli pogadanki przyrodnicze (o porach roku i zwierzętach domowych), o kształtach przedmiotów i zmysłach. Uczyły się wierszy: *Pilny chłopiec, Niepiśmienny, Do leniuszka, O czym ptaszek śpiewa, Na polu, Druciarczyk* i piosenek: *Hymn narodowy, Wisła, Mazurek, Modre oczki*. Ibidem.

²⁶ Wiersze: *Trzpiot, Chora lalka, Nasza pieszczołka, Na ślizgawce, Zmarzlak, Pan doktor*; piosenki: *Prząśniczka, Zima, Dumka, Walecznych tysięcy*; taniec: *Młyn*; pogadanki: o porach roku, owocach i warzywach,

wykonywali prace ręczne, takie jak: reperowanie własnej odzieży, szycie czy cerowanie oraz ćwiczyli podczas gimnastyki.

W dniu 1 września 1917 r. wszystkie dzieci poddano egzaminowi, a wyniki sprawdzianu wiedzy i umiejętności były powodem nieco innego pogrupowania uczniów w nowym roku szkolnym 1917/1918. Otwarto wówczas jeszcze jeden oddział dla dzieci, które nie umiały czytać i pisać („oddział dla analfabetek”²⁷) i w związku z tym liczba oddziałów szkolnych w Przytulisku wzrosła do pięciu, liczba dzieci wynosiła 225. W oddziale I – „wychowanie przedszkolne” – było 45 dzieci w wieku od 4 do 7 lat; w oddziale II – „analfabетки” – uczyły się 33 dziewczęta w wieku 6 – 8 lat; oddział III – „pierwszy rok nauczania” – liczył 51 dzieci w wieku od lat 7 do 10; oddział IV – „drugie półroczne nauczania” – miał 44 dzieci od 8 do 11 lat; w oddziale V – „drugi rok nauczania” – było 52 dzieci w wieku od 8 do 12 lat²⁸. Systematyczną naukę rozpoczęto z dniem 23 października, czyli po świętach żydowskich²⁹. Do nauczanych przedmiotów, w dwóch starszych oddziałach dodano treści z zakresu religii mojżeszowej – „historię świętą” (odbywała się codziennie od 9.30 do 10) oraz historię Polski.

Warto nadmienić, że w roku szkolnym 1917/1918 w oddziale „wychowanie przedszkolne” uczono przede wszystkim samodzielności i porządku, dzieci same sprzątały salę, ścierały kurze, podlewały kwiaty, karmiły *synogarlice*³⁰. Oprócz tego nauczyły się kilku wierszy wspierających to zagadnienie (*Podarta sukienka, Czysty kotek, Józia, Dwa kotki*) oraz piosenek (*Śnieżne konwalijki, Żabki, Na polankę, Lis, Strażacy*), gier i zabaw (*Kot, myszy i szczury, Komedja przy myciu*), nabyły też umiejętności praktyczne podczas rysowania, wycinania, wyplatania z papieru i wyszywania na kanwie³¹. W przekazach źródłowych brak jest nazwiska osoby prowadzącej tę grupę.

Oddział II pracował pod kierunkiem Reny Abramsonówniej, wszystkie dzieci posiadały umiejętność czytania i pisanie według podręcznika *I ja czytam* A. Dargielowej i A. Ode-

---

zjawiskach atmosferycznych, zwierzętach, rodzajach rzemiosła, upływie czasu, pracach polowych, ptakach. Ibidem.

²⁷ Przeważającą liczbę wśród nieumiejących czytać i pisać dzieci wyznania żydowskiego stanowiły dziewczęta. Wymogi religii mojżeszowej nakazywały, aby każdy mężczyzna posiadał te umiejętności już od najmłodszych lat. W żydowskiej hierarchii wartości wykształcenie zajmowało bardzo wysokie miejsce.

²⁸ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania LMRO..., k. 346–351, Sprawozdanie z działalności pedagogicznej...

²⁹ Wyznawcy judaizmu obchodzili/obchodzą w ciągu roku kilkanaście świąt religijnych. Wśród nich, przypadające na miesiące: wrzesień i październik, żydowskie święta: *Rosz ha-Szana* („Nowy Rok”, święto przypominające stworzenie świata oraz dzień sądu), *Jom Kippur* (Dzień Odpuszczenia, Sądnego Dzień – dzień pokuty i ścisłego postu), *Sukkot* (święto Szałasów – Kuczki, obchodzone na pamiątkę 40-letniej tułaczki na pustyni, po wyjściu z Egiptu; trwa 9 dni, charakteryzuje je radość ze zbiorów i modlitwy o deszcz i lepsze plony w nadchodzącym roku), *Szemini Aceret* (święto na zakończenie Sukkot) oraz *Simchat Tora* (radosne święto przypadające w dniu kończącym roczny cykl odczytywania Tory; w zwyczaju jest obnoszenie Tory wokół synagogi, udział w tej uroczystości biorą dzieci, trzymające w dłoniach chorągiewki i świece). E. Gal-Ed, *Księga świąt żydowskich*, Warszawa 2005, s. 20–21; J. J. Trunk, *Pojln. Obrazy i wspomnienia z Łodzi*, Łódź 1997, s. 133.

³⁰ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania LMRO..., k. 346–351, Sprawozdanie z działalności pedagogicznej...

³¹ Kanwa to sztywna tkanina, najczęściej lniana, służąca jako podkład do wyszywania i haftowania.

rfeldówny³², ćwiczenia rysunkowe prowadziła P. Zimmelówna. W oddziale III pracowała Helena Szepska³³, a oddziałem IV kierowała Maria Pływacka, która zapoznawała uczniów z *Elementarzem* autorstwa Rocha Olszewskiego³⁴, podręcznikiem do gramatyki Cecylii Boguckiej i Cecylii Niewiadomskiej, *Zbiorami zadań arytmetycznych* Romualda Cieślewskiego oraz z treściami z zakresu religii („historia święta” – od stworzenia świata do dziejów Abrahama) i historii Polski (legendy polskie do czasów Mieszka I)³⁵.

Nauczycielką w najstarszym, V oddziale, była Jadwiga Drutowska. Uczniowie pracowali z nowym, wydanym nakładem łódzkiej firmy, podręcznikiem *Nauka pisowni polskiej, gramatyki i stylu* Zawadzkiego³⁶ oraz *Zbiorami zadań arytmetycznych* R. Cieślewskiego. Wiedza z zakresu religii żydowskiej obejmowała treści od stworzenia świata do dziejów Jakuba, a historia Polski – w dalszym ciągu legendy polskie³⁷.

Jak wynika z przekazu, Sekcja Pedagogiczna starała się propagować w swych działaniach to, co wiązało się z polskością, czego wyrazem była nauka historii i języka polskiego (w sprawozdaniu pisano o rezultatach wychowawczych – o dobrym zachowaniu się dzieci *przyswajających sobie w sposób zadowalający język polski, tak, że z każdym wychowawcą Przytuliska można się porozumieć*³⁸), korzystanie z polskich podręczników (wiele z nich wydawano i sprzedawano w łódzkiej księgarni Ludwika Fiszera³⁹) oraz

---

³² Pogadanki dotyczyły „otaczającego świata”, arytmetyka – liczenie „piśmiennie i ustnie” do 6. Dzieci przyswoiły wiersze: *Figlarka zawstydzona, A gdy ja urosnę, Panna ciekawska* oraz piosenki: *Pochód gęsi i Zima*. Miały też prace ręczne (wyplatanki, wyszywanki na papierze i kanwie) oraz gimnastykę.

³³ Dzieci w oddziale III pracowały według *Elementarza „Chcę czytać”*, potrafiły pisać dyktanda na tablicy i w zeszytach, natomiast w zakresie pojęć arytmetycznych wykonywały działania na dodawanie i odejmowanie do 10, zadania z treścią oraz mnożyły (przez 2 i 3). Nauczyły się kilku wierszy: *Sierota, Jasiek śpiewsek, Do wróbelka, Jesień, Ptaszyna, W szkole, Skrucza Józia, Zosia i mopsy*; zabaw i gier: *Kohysanka, Przepiórka, Odlot skowronka, Czajka*, rysowały, wyszywały i cerowały. APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 346–351, Sprawozdanie z działalności pedagogicznej...

³⁴ Był to *Elementarz Polski dla szkół początkowych* z 167 rysunkami, tablicami rysunkowymi i wzorami kaligraficznymi zatwierdzony przez Warszawski Okręg Naukowy do użytku szkolnego, cz. 1°, wydany w 1914 r. w Warszawie w Wydawnictwie Gebethner i Wolff.

³⁵ Uczniowie brali udział w pogadankach z zakresu przyrody i geografii, ćwiczeniach rysunkowych, pracach ręcznych, jak szycie i cerowanie. Poznały wiersze: *Wróbel, W piwnicznej izbie, A jak poszedł król na wojnę* oraz piosenki i gry: *Rybka, Polonez Kościuszki, Kukulka, Jak to na wojence ładnie* [!], *Na krakowskim rynku, Bystry, Zajęc, Pochód gęsi*.

³⁶ W lokalnej prasie (29 VIII 1917) tak pisano o tym podręczniku: „Nakładem firmy Hessen i Manitus w Łodzi (Pańska 87) wyszedł 2-gi zeszyt pracy prof. Zawadzkiego p.t. *Nauka pisowni polskiej, gramatyki i stylu*. Podręcznik przedstawia się pod każdym względem korzystnie i zasługuje na jak najszerze rozpoznanie. *Nowy podręcznik szkolny*, „Gazeta Łódzka” 1917, nr 237, s. 3.

³⁷ Dla oddziału V przeznaczono pogadanki przyrodnicze (o zimie i zjawiskach pogodowych, zwierzętach domowych i dzikich, o człowieku i jego potrzebach), wiersze: *Franio, O sierotce, Ptasek w klatce, Tereska, Niepiśmienny, Sabcia zawstydzona*, piosenki i gry: *Polonez Kościuszki, Dumka, Hejże dziatki, Młynarz, Bystry, Pochód gęsi, W zielonym gajku*, prace ręczne, jak: reperowanie własnej odzieży, szycie i cerowanie oraz ćwiczenia w rysowaniu i gimnastykę.

³⁸ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 341–345, Sprawozdanie Przytuliska [dla dzieci wyznania mojżeszowego] za rok 1917.

³⁹ Więcej na ten temat: J. Sosnowska, *Działalność firmy księgarsko-wydawniczej Ludwika Fiszera na rzecz oświaty i szkolnictwa w Łodzi w latach 1882–1932*, w: *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XIX i początkach XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014, s. 109–124.

uczestnictwo podopiecznych w uroczystościach z okazji rocznicy Konstytucji 3 Maja i śmierci T. Kościuszki, o czym jeszcze będzie mowa. Polski wydźwięk miały też nazwiska osób zatrudnionych w oddziałach najstarszych: III, IV i V, co może sugerować, że pracowały tam nauczycielki narodowości polskiej. Warto nadmienić, że szkolnictwo w Łodzi – nie tylko żydowskie – w latach zaborów było w stanie ogromnego zaniedbania, toteż paradoksalnie okres I wojny przyniósł poprawę na tym polu⁴⁰. W 1915 r. utworzono Delegację Szkolną, która uwzględniając kwestie narodowościowe, podzieliła się na trzy komisje: polską, niemiecką i żydowską; ostatnia dążyła do realizacji przez szkolnictwo żydowskie programu asymilacji i polonizacji⁴¹. Innym powodem krzewienia polskiej oświaty wśród dzieci wyznania mojżeszowego, w przypadku Przytuliska, mogły być dotacje ze strony RGO i ŁMRO, które wspierały instytucje pomocowe niezależnie od wyznania, narodowości, języka, statusu społecznego czy wieku, ale w swych programach głosiły potrzebę wsparcia najmłodszego pokolenia jako przyszłości narodu polskiego. Nie ulega wątpliwości, że Przytulisko prowadzono w duchu asymilatorskim i postępowym, i właśnie z tego powodu spotykało się z niechęcią środowisk ortodoksyjnych i narodowo żydowskich⁴².

Analizując pracę Sekcji Pedagogicznej, należy dodać, że podczas zajęć edukacyjnych dzieci korzystały z dość bogatego zbioru pomocy, narzędzi i materiałów dydaktycznych⁴³.

Oprócz nauki wychowankowie Przytuliska brali udział w kilku wydarzeniach, które miały miejsce w ciągu roku szkolnego. W dniu 3 maja 1917 r., w rocznicę wspomnianej Konstytucji 3 Maja, uczestniczyli w ulicznym pochodzie, we wrześniu wzięli udział w dwóch przedsięwzięciach zorganizowanych przez ŁMRO: w wystawie dorobku łódzkich placówek oświatowych pod nazwą „Dziecko”⁴⁴ oraz w widowisku sportowym pod nazwą „Popis dziatwy w Parku ks. J. Poniatowskiego”⁴⁵. Dnia 16 października byli na

---

⁴⁰ Z półrocznego sprawozdania Wydziału Szkolnego podanego w prasie 29 VIII 1917 r., wynika, że na koniec roku szkolnego 1916/1917 do szkół miejskich polskich uczęszczało 5400 chłopców i 5664 dziewcząt (w 250 oddziałach); do szkół miejskich niemieckich 2799 chłopców i 2499 dziewcząt (w 139 oddziałach); żydowskich – 2649 chłopców i 4570 dziewcząt (w 181 oddziałach); rosyjskich – 54 chłopców i 58 dziewcząt (w 3 oddziałach). *Frekwencja w szkołach*, „Gazeta Łódzka” 1917, nr 237, s. 4. W 1914 r. spośród 58 elementarnych szkół miejskich w Łodzi, 18 stanowiły szkoły żydowskie, do których uczęszczało 2980 uczniów. J. Walicki, *Szkolnictwo i nauczyciele żydowscy w Łodzi w XIX-XX wieku*, w: *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 217.

⁴¹ Ibidem, s. 219; E. Podgórska, *Szkolnictwo*, w: *Łódź. Dzieje miasta*. Tom I: *Do 1918 r.*, red. R. Rosin, Łódź 1980, s. 525–526.

⁴² K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje...*, s. 184.

⁴³ APL, AmŁ, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 351. W ciągu 1917 r. wydano: 1271 szt. zeszytów, 926 ołówków, 313 pasemek bawełny, 36 „papierków” igieł, 8 szpilek nici, 720 ark. papieru, 235 ark. brystolu, 179 szt. gumek, 28 lutów gumy arabskiej, 1482 szt. naklejek, 361 par przeplataneł, 14 pudełek „pluskiewek”, papier do wycinek, płótno na worki, przędzę na ściereczki, 5 pudełek stałówek, 2 kg atramentu.

⁴⁴ APL, AmŁ, WOS, sygn. 18519: Sprawozdanie z działalności ŁMRO..., k. 471–476, Sprawozdanie z Wystawy „Dziecko” r. 1917; *Otwarcie wystawy „Dziecko”*, „Gazeta Łódzka” 1917, nr 244, s. 3. Na wystawie umieszczono, m.in. wytwory dziecięce (rysunki, prace techniczno-plastyczne, zeszyty). W przedsięwzięciu udział wzięły 63 instytucje. Inicjatywa trwała 30 dni.

⁴⁵ APL, AmŁ, WOS, sygn. 18519: Sprawozdanie z działalności ŁMRO..., k. 477–485, Popis dziatwy w Parku Poniatowskiego. W spotkaniu udział wzięło 17, spośród 26 zakwalifikowanych placówek.

nabożeństwie w synagodze przy ul. Wolborskiej 20⁴⁶, a następnie uczestniczyli w obchodzie na cześć 100-lecia śmierci T. Kościuszki⁴⁷, z *odpowiednim odczytem, deklamacją i śpiewami*⁴⁸.

Wakacje w Przytulisku trwały od 24 czerwca do 1 września 1917 r. Dzieci spędzały wówczas cały dzień w ogrodzie, gdzie każdy wychowanek miał swój zagonek z kartoflami, który pielęgnował, podlewał, pielił i doglądał. Podczas upałów dzieci przebywały w klasach, bawiąc się lub zajmując zajęciami praktycznymi. Pod koniec września wykopaly zasadzone przez siebie kartofle i *nadzwyczaj bogaty zbiór 14 korcy odłożone zostały dla rozdania dzieciom na wielkanocne święta*⁴⁹.

Sekcja Lekarska czuwała nad higieną i zdrowiem podopiecznych Przytuliska, a opiekę medyczną pełnili internista dr Maks Maszlanka, okulista dr S. Holenderska i stomatolog dr Rena Rozenmanówna⁵⁰. Lekarz internista odwiedzał placówkę raz w tygodniu w czwartki, natomiast dzieciom chorym 3 razy tygodniowo udzielał porad w ambulatorium przy Szpitalu im. Małżeństwa Poznańskich. W lutym 1916 r., jak dowiadujemy się z prasy lokalnej, Zarząd Przytuliska *przedsięwziął cały szereg środków, aby uchronić dzieci znajdujące się w przytulku od chorób zakaźnych. Co tydzień dokonywane są oględziny dzieci przez lekarza. Dzieci zamieszkałe w domu, gdzie grasują choroby zakaźne przez czas jakiś nie będą przyjmowane do przytulku. Dzieci są również myte i strzyżone. W ostatnich czasach otrzymały one pończochy i pantofle, a w tych dniach otrzymają ubranie*⁵¹. W 1917 r. udzielono 543 porady⁵², odnotowano 2 przypadki śmiertelne. Z ini-

---

⁴⁶ Jedną z kilku istniejących w Łodzi przed II wojną światową synagog, a zdaniem historyka architektury – dzięki formom „mauretańskim” w elewacji – jeden z najbardziej efektownych gmachów ówczesnej Łodzi. Podpalona przez hitlerowców w 1939 r. i rozebrana. K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta*, Łódź 1995, s. 133; J. Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi*, Łódź 2000, s. 35.

⁴⁷ Obchody tej rocznicy w Łodzi wiązały się z wieloma przedsięwzięciami o charakterze politycznym, społeczno-religijnym i kulturalno-oświatowym. W kościołach i synagogach odbyły się uroczyste msze i nabożeństwa z udziałem władz okupacyjnych, na czele z prezydentem policji, delegacjami Rady Miejskiej i magistratu, RGO, ŁMRO, sądownictwa i różnych instytucji społecznych. Odbyły się uroczyste akademie w wielu szkołach, a w teatrach spektakle. Po nabożeństwie w synagodze przy ul. Wolborskiej, odśpiewaniu psalmów i hymnu *Boże coś Polskę, podnosząc zasługi Kościuszki dla Ojczyzny*, przemawiał nadrabbin L. Trajsman: *Dziś więc, gdy świta gorąco oczekiwany dzień Zmartwychwstania Polski, zgodni, zjednoczeni dokoła świetlanych idei i pojęć wyzwolenia i wolności, czcimy wielki dzień setnej rocznicy Jego zgonu. Niechaj dzień dzisiejszy będzie najpiękniejszym symbolem wolności, braterstwa i jedności dla wszystkich synów polskiej ziemi [...]. Uroczystości Kościuszkowskie*, „Gazeta Łódzka” 1917, nr 285a, s. 1.

⁴⁸ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 346–351, Sprawozdanie z działalności pedagogicznej...

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 354, Sprawozdanie Sekcji Lekarskiej [Przytuliska] za rok szkolny 1916/17.

⁵¹ *Z przytulku dla dzieci (Żyd.)*, „Gazeta Łódzka” 1916, nr 52, s. 2 (22 II 1916).

⁵² Zachorowania w 1917 r.: pryszczycza (65 dzieci), świerzb (34), owrzodzenia (7), choroby dróg oddechowych (60), szkarlatyna (2), tyfus brzuszny (3), tyfus plamisty (1), „świnka” (14), koklusz (1), grypa (12), angina (13), ospa wietrzna (2), odra (1), biegunka (1), zapalenie pęcherza (1), zapalenie nerek (1), gruźlica (4), anemia (42), zapalenia dziąseł (12), odmrożenie nóg, choroby oczu (156), zapaleń powiek (17), jaglica (7), choroby uszu i nosa (14). Nałożono 40 opatrunków, dentystka udzieliła 12 porad. AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 354, Sprawozdanie Sekcji Lekarskiej...

cyjatywy Sekcji Higieniczno-Lekarskiej przy ŁMRO zaprowadzono karty zdrowia, w których wychowawcy Przytuliska odnotowywali dane dotyczące rozwoju fizycznego, moralnego, edukacyjnego dzieci oraz ich pochodzenia. W początkach grudnia 1917 r. w instytucji miała miejsce epidemia tyfusu plamistego, na który zapadły 3 osoby z personelu. Przeprowadzono dezynfekcję całego gmachu, a wskutek braków kadrowych dzieci z oddziału II i V miały przerwę w nauce.

Zadaniem Sekcji Żywnościowej było zapewnienie podopiecznym Przytuliska w sposób regularny ciepłych posiłków. Nad prawidłowym działaniem tej Sekcji czuwała Ida Kaufmanówna, *której pracy pełnej gorliwości, taktu i poświęcenia Przytulisko zawdzięcza w dużej mierze swój wzorowy porządek i ład*⁵³. Wychodząc naprzeciw zaleceniom ŁMRO, aby w okresie wojny dożywianiem objąć jak największą liczbę dzieci, od stycznia 1917 r. Zarząd zwiększył liczbę gotowanych we własnej kuchni obiadów do 1100, wydając posiłki również uczniom szkół ludowych⁵⁴ i średnich (liczba obiadów dla tych ostatnich uczniów wzrosła z 50 do 100 dziennie)⁵⁵.

Wychowankowie Przytuliska, oprócz obiadów (750 g pożywnej zupy) otrzymywali również śniadania i podwieczorki (po kubku kawy żytniej z mlekiem i cukrem oraz kromkę chleba). Dzieciom słabego zdrowia dawano dodatkowo kubek mleka. W 1917 r. wychowankom Przytuliska wydano 53 972 śniadania, tyle samo obiadów oraz 40 331 podwieczorków. Uczniom szkół ludowych przygotowano 251 761 obiadów, uczniom szkół średnich – 19 056⁵⁶. Posiłki spożywał również personel placówki⁵⁷. Dokumentacja źródłowa instytucji zawiera bardzo dokładne dane, co do rodzaju i liczby wydanych w tym okresie posiłków⁵⁸. Podczas świąt wielkanocnych Przytulisko było przez 8 dni zamknięte, a na ten okres każdy wychowanek i dzieci szkolne otrzymały zapomogę pieniężną.

Decyzja o wydawaniu obiadów dla uczniów szkół średnich pociągnęła za sobą konieczność skompletowania inwentarza, co stało się zadaniem Sekcji Gospodarczej. Na

---

⁵³ APŁ, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 352–353, Sprawozdanie Sekcji Żywnościowej [Przytuliska] za rok szkolny 1916/17.

⁵⁴ Fundusze na utworzenie dodatkowej kuchni dla uczniów szkół ludowych i średnich, Przytulisko otrzymało od RGO jako wynik Kwesty „Ratujcie dzieci” (VI 1916) zorganizowanej w Łodzi. Jednak w grudniu 1917 r., z powodu zarekwirowania przez władze okupacyjne lokalu kuchni na stajnię – kuchnia dla dzieci szkół ludowych musiała zostać zamknięta. *Aby nie pozostawić całej głodnej dziatwy bez strawy* Zarząd Przytuliska przeniósł tę kuchnię do nowo otwartej kuchni magistrackiej, płacąc za obiady dla uczniów po 7 fenigów (za 1 obiad).

⁵⁵ Obiad składał się z 750 g zupy, 70 g mięsa lub kiełbasy, 200 g jarzyny i 100 g chleba.

⁵⁶ Na przygotowanie wszystkich posiłków w ciągu 1917 r. Zarząd Przytuliska zakupił: kartofle, kaszę: orkiszową, perłową, jaglaną, tatarczaną, owsianą i manną, ryż, mąkę: pszenną, żytnią i kartoflaną, groch, bób, kapustę, cebulę, sól masło, tłuszcze, mięso, śledzie, jaja, ocet, jarzyny, owoce, kalafior, kawę, cykorię, cukier, herbatę, chleb, mleko krowie, mleko zagęszczonego, marmoladę. Zakupy poczyniono na kwotę 56 702 mk.

⁵⁷ Wydano 3981 obiadów personelowi wychowawczemu, 2845 niższemu; 6826 śniadań i 6755 podwieczorków.

⁵⁸ Przygotowano: kapuśniak – z kaszą (10 razy), z bobem (39), z kartoflami (11), z grochem (10), kluski – z grochem (19), z bobem (11), z kartoflami (39), kaszę – z bobem (9), z kartoflami (29), z grochem (42), żur z kartoflami 10 i z bobem (5), bób z kartoflami (6), groch z kartoflami (12), zupę jarzynową – z kaszą (16), z kartoflami (20), z kluskami (4), kartoflanek (3).

ten cel wydatkowano 867 marek (mk)⁵⁹. Sekcja Gospodarcza starała się również rozwinąć w dzieciach poczucie czystości, ładu i porządku. Regularne kąpiele odbywały się w latach 1916–1918, początkowo korzystano z sal kąpielowych przy Żydowskiej Szkole Rzemiosł „Talmud Tora”, a następnie z jednej z tzw. łaźni ludowej otwartej w 1915 r. przy ul. Widzewskiej 120⁶⁰. Do kąpieli używano własne środki czystości oraz węgiel i koks⁶¹.

W drugim roku egzystencji Przytuliska kolejna Sekcja – Odzieżowa kładła nacisk na utrzymanie w należyтым porządku dziecięcej odzieży, głównie przez jej reperację. Latem 1916 r. odzież skompletowano i uzupełniono nieznaczną ilością rzeczy nowych⁶². Bieliznę i odzież reperowano po każdym praniu, podarta służyła na łąty. Dokumentacja źródłowa instytucji zawiera dokładny spis dziecięcej garderoby, jaka była w Przytulisku pod koniec 1918 r.⁶³ Z wielką trudnością zaopatrywano dzieci w obuwie. Jak napisano w sprawozdaniu: *Po rozpatrzeniu kilku typów, zatrzymano się na trepach z wysokimi cholewkami z własnego materiału, na drewnianych podeszwach i obszytych skórą, które okazały się stosunkowo najtańszymi i najpraktyczniejszymi*⁶⁴. Para butów kosztowała wtedy 4,38 mk, zakupiono je dla 130 dzieci⁶⁵. W styczniu 1917 r., dzięki kwocie 1000 rubli (rb) ofiarowanej przez S. i M. Poznańskich z okazji urodzin wnuczki, Sekcja Odzieżowa zaopatrzyła swych podopiecznych w ciepłe palta, chusteczki na głowę i czapki⁶⁶.

Jak nadmieniono, w kwestiach finansowych Przytulisko wspierała ŁMRO, asygnując co miesiąc stałe kwoty, głównie na dożywianie dzieci. *O ile pierwszy rok [1916] był rokiem rozwoju – pisano w sprawozdaniu – drugi, szczególnie w drugim półroczu był walką o pozostanie na stanowisku, o niezmnieszenie promienia działalności. Walka była trudną: z jednej strony zwiększająca się z dnia na dzień nędza doprowadzająca do tego, że strawa otrzymywana przez dziecko stanowiła całodzienne jego pożywienie, często nawet dzielone z rodzeństwem, z drugiej strony musieliśmy walczyć z coraz większymi trudnościami przy otrzymywaniu artykułów codziennej potrzeby, stałe zmniejszanie przyzna-*

---

⁵⁹ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 355, Sprawozdanie Sekcji Gospodarczej [Przytuliska] za rok szkolny 1916/17.

⁶⁰ J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990, s. 282.

⁶¹ W 1917 r. zużyto: mydło zwykłe (234 funtów), mydło szare (279 f.), sodę (574 f.), krochmal (31 f.), węgiel (2678 puda), koks (1575 p.), drewno (44235 f.), zapalki (117 pudełek).

⁶² Zakupiono: 123 pary bielizny, 96 sukienek, 42 szt. ubranek. APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 356–357, Sprawozdanie Sekcji Odzieżowej [Przytuliska] za rok szkolny 1916/17.

⁶³ Było to: 436 par bielizny, 177 sukienek, 120 ubranek, 675 fartuszków, 650 kołnierzyków, 118 chusteczek na głowę, 190 chusteczek do nosa, 30 par butów (*trepów*), 72 szt. kapeluszy. „Odzież na dzieciach”: 168 szt. bielizny, 126 sukienek, 53 ubranek. *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ W 1917 r. *trepy* były nawet 3-krotnie reperowane. Koszt naprawy wynosił 1369 mk.

⁶⁶ Zakupiono 25 płaszczyków dla dziewczynek, 38 kurtek dla chłopców, 50 chustek na głowę, 62 czapki. Wydano 820,80 rb, a reszta z podarowanej kwoty, „w myśl ofiarodawców stanowiła zapomogę na wyjazd letni dla personelu Przytuliska”. APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 356–357, Sprawozdanie Sekcji Odzieżowej...

wanych norm na osobę oraz drożyzna⁶⁷. Przedostatni rok wojny zakończono bez deficytu, co przypisywano głównie ŁMRO i jej *stalej troskliwej opiece*, ale również sumiennej pracy personelu i ofiarom pieniężnym ze strony łódzkiego społeczeństwa. Z kasy głównej RGO, za pośrednictwem ŁMRO, Przytulisko otrzymało 1000 rb (w okresie I–IV 1917) oraz 6600 mk (V–XII), z legatu małżeństwa T. i M. Silberstein – 2000 rb i 9504 mk⁶⁸. Ofiary na rzecz Przytuliska dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego przekazali: Sara i Maurycy Poznańscy (1000 rb), Stanisław Jarociński (5000 mk jako zapomoga Komitetu Żydowskiego w Petersburgu), łódzka Gmina Żydowska (97,5 mk jako procent z legatu im. L. Poznańskiej), H. Hirszberg (500 mk), Ludwik Hirszberg (10 mk), Izaak Fogel (3 rb), Maria Hertz (10 mk) Z. Kaufmanowa (5 rb), J. Rosenblatt (905 mk), spadkobiercy Miny Konstadtowej (648 mk)⁶⁹.

Wydatki Przytuliska w 1917 r. wynosiły 69 729 mk, odzież dla podopiecznych kosztowała 3007 mk (zaopatrzone w nią 285 dzieci)⁷⁰, artykuły spożywcze zakupiono za 56 702 mk, a na środki czystości wydatkowano 8246 mk. Ogólny roczny koszt utrzymania jednego dziecka w 1916 r. wyniósł 27 rb (57 mk), rok później – 65 mk. Jak nadmieniono, na początku 1918 r. w kasie instytucji pozostało 1796 mk.

Przedstawiona w artykule działalność Przytuliska dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego w Łodzi daje obraz inicjatyw opiekuńczych i edukacyjno-wychowawczych, które w trudnych latach I wojny były udziałem społeczności żydowskiej. Z finansowym wsparciem organizacji społecznej, jaką była RGO i jej lokalna struktura ŁMRO, wiele placówek opiekuńczo-wychowawczych, w tym także Przytulisko, mogło przyjść z pomocą dzieciom i młodzieży. Organizowano dla nich ciepłe posiłki, odzież, obuwie, ale także dach nad głową, zapewniano wychowanie, naukę i stałą opiekę lekarską. Należy przy tym docenić inicjatywę Zarządu Przytuliska oraz osób odpowiedzialnych za poszczególne Sekcje. Przy ustawicznych brakach aprowizacyjnych, drożyznie i niepewności jutra podjęto trud pomocy najmłodszym członkom swojej wspólnoty wyznaniowej – tym, którzy z racji wieku nie mogli samodzielnie zadbać o swój byt.

Z racji pełnionych przez placówkę zadań, wśród których na czoło wysuwano kwestie związane z edukacją i wychowaniem, w nowych powojennych realiach w Przytulisku dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego miała siedzibę jedna z polskich szkół miejskich przeznaczonych dla dzieci wyznania mojżeszowego (tzw. szabasówki⁷¹). Kierowniczką szkoły była Leonia Brülowa⁷².

---

⁶⁷ APL, AML, WOS, sygn. 18519: Sprawozdania ŁMRO..., k. 341–345, Sprawozdanie Przytuliska...

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Najwięcej pieniędzy na ubiór dzieci wydano w styczniu 1917 r. – 1886 mk, najmniej w maju – 15 mk.

⁷¹ S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1968, s. 163. W końcu lat 20. XX w. do łódzkich „szabasówek” uczęszczało 14–16 tys. dzieci wyznania mojżeszowego, czyli 2/3 wszystkich żydowskich dzieci podległych obowiązkowi szkolnemu. Zob. J. Walicki, *Szkolnictwo i nauczyciele...*, s. 220.

⁷² *Wykaz szkół. Szkoły polskie dla dzieci świętujących sabat*, w: *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, Łódź 1919, s. 156.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Łodzi, zespół: Wydział Opieki Społecznej:
sygn. 17902: Patronat nad dziećmi rezerwistów pozbawionymi opieki 1916–1917.
sygn. 18438: Żydowska Ochrona Ludowa „Przyjaciół dzieci” w Łodzi 1917–1921.
sygn. 18439: Żyd. Ochrona Ludowa przy Tow. „Przyjaciół dzieci” w Łodzi 1918–1920.
sygn. 18440: Żydowska Ochrona Ludowa 1919 – 1929.
sygn. 18455: Łódzki żydowski „Dom Sierot” 1918–1919.
sygn. 18519: Sprawozdanie z działalności Łódzkiej Miejskowej Rady Opiekuńczej 1917.

Opracowania

- Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2001.
Bortnowski W., *Ziemia łódzka w ogniu*, Łódź 1969.
Daszyńska J. A., *Operacja Łódzka w przededniu setnej rocznicy. Zagadnienia wstępne*, w: *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, J. A. Daszyńska (red.), Łódź 2011.
Fijałek J., Indulski J., *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990.
Hertz M., *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, Łódź 1933.
Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919, Łódź 1919.
Jagięło M., *Operacja łódzka – wielka bitwa manewrowa I wojny światowej*, w: *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, J. A. Daszyńska (red.), Łódź 2011.
Janczak J., *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, Łódź 1982, nr 11.
Janczak J., *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, w: *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, P. Samuś (red.), Łódź 1997.
Jaskulski M., *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001.
Opieka nad opuszczonymi dziećmi, „Gazeta Łódzka” 1916, nr 52.
Otwarcie przytulku dla dzieci rezerwistów, „Nowy Kurjer Łódzki” 1916, nr 16.
Puś W., *Ludność żydowska w Łodzi w latach 1793–1914. Liczebność i struktura społeczno-zawodowa*, w: *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, P. Samuś (red.), Łódź 1997.
Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2003.
Puś W., Badziak K., *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, w: *Łódź. Dzieje miasta. Tom I. Do 1918 r.*, R. Rosin (red.), Warszawa-Łódź 1980.
Pytlas S., *Rola poszczególnych grup narodowościowych w rozwoju gospodarczym miasta*, w: M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlas (red.), *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005.
Sosnowska J., *Droga do niepodległości – działania instytucji opieki nad dziećmi w Łodzi w czasie I wojny światowej*, w: *Łódź w drodze do niepodległości*, J. A. Daszyńska (red.), Łódź 2013.
Sosnowska J., *Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Opieki nad Sierotami i jego działalność na rzecz dzieci i młodzieży w latach I wojny światowej*, „Wychowanie w Rodzinie” 2014, red. S. Walaśek, E. Jurczyk-Romanowska, Tom X (2/2014), „Rodzina w polityce państwa. Instytucjonalne wsparcie i dyskusja na łamach czasopism”.

- Sosnowska J., *Koncepcja opieki nad dzieckiem w działalności społecznej Kościoła rzymsko-katolickiego w Łodzi w latach I wojny światowej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 2014, Rok XXI.
- Stolińska-Pobralaska N., *Instytucje opieki nad dzieckiem w międzywojennej Łodzi*, Łódź 2002.
- Walicki W., *Samoorganizacja społeczeństwa Łodzi w obliczu wybuchu wojny i działań wojennych w 1914 r.*, w: *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej*, K. Radziszewska, P. Zawilski (red.), Łódź 1911.
- Wojna*, „Rozwój” 1914, nr 174.

